

Владимир Рибич¹

Одељење за етнологију и антропологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

**ПОСТАНАК НАЦИОНАЛНОГ ЛИДЕРА.
ПОЛИТИЧКА МОБИЛИЗАЦИЈА СРПСКИХ
КОМУНИСТА У ДРУГОЈ ФАЗИ
"АНТИБИРОКРАТСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ"***

Апстракт: У овом раду ћу анализирати конкретне акције и легитимације, као и елементе акционе и легитимацијске основе политичке мобилизације српских комуниста спроведене у другој фази "Антибиروقратске револуције", која је започета након одржавања Осме седнице ЦК СК Србије, у септембру 1987, а окончана тријумфалним митингом на Газиместану, поводом шестстоте годишњице Косовске битке, 28. јуна 1989. године. Захваљујући успешном повратку државног јединства Србије, Слободан Милошевић је консолидовао своју власт као неприкосновени национални лидер.

Кључне речи: политичка мобилизација, српски комунисти, "Антибиروقратска револуција"

Како сам већ раније дефинисао, политичка мобилизација се састоји од акција и њихових легитимација, насталих на акционим и легитимацијским основама. Док акционе основе проистичу из базичне структуре политичког поретка, под којом се подразумевају принципи политичког организовања и деловања, легитимацијске основе свој извор имају у базичним политичким вредностима, односно идејама које легитимишу политички поредак (Рибич 2010, 201).

Такође, нагласио сам да политичка мобилизација може бити формална и неформална. Формална политичка мобилизација се спроводи у постојећим политичким институцијама и организацијама (Рибич 2010, 201), док

¹ vribic@f.bg.ac.rs

* Текст је резултат рада на пројекту *Трансформација културних идентитета у савременој Србији и Европска унија (МНТР 177018)*, који Министарство за образовање и науку Републике Србије финансира у целости.

неформална политичка мобилизација настаје онда када политички лидери не могу да реализују своје циљеве у постојећим политичким институцијама и организацијама, па им је, стога, потребно да се позову на "спонтано" исказану "аутентичну" вољу народа. При томе, није нужно да политички званичници утичу на генерисање неформалне политичке мобилизације да би је искористили за промоцију до тада потиснутих политичких ставова и захтева (Рибић 2008а, 229; Рибић 2010, 201-202).

Овај рад је посвећен политичкој мобилизацији српских комуниста у другој фази "Антибирокуратске револуције", дешавања које сам већ одредио као "обрачун унутар Савеза комуниста (СК) Србије, који се одиграо у периоду од 1987. до 1989. године, уз најширу мобилизацију грађана, и чији је резултат уставно преуређење Србије" (Рибић 2009, 185-186; Рибић 2010, 202). Прва фаза "Антибирокуратске револуције" је започета јавним иступањем Слободана Милошевића у Косову Пољу, априла 1987, а окончана је обрачуном с фракцијом Ивана Стамболића, на Осмој седници Централног комитета Савеза комуниста (ЦК СК) Србије, септембра исте године. Друга и последња фаза "Антибирокуратске револуције" је почела убрзо после Осме седнице, да би се, након рушења војвођанског, косовског и црногорског руководства 1988. и 1989. године, завршила усвајањем амандмана на републички устав, чиме су створени услови за реинтеграцију покрајина у политички, правни и економски поредак Србије (Рибић 2010, 202). Тај успех је тријумфално прослављен великим митингом на Газиместану, одржаним 28. јуна 1989. године, поводом шестогодишњице Косовске битке.

Током прве фазе Милошевић је спровео формалну политичку мобилизацију унутар СК Србије, али је и успоставио савезништво с главним актером тадашње неформалне политичке мобилизације – грађанским покретом косовско-метохијских Срба (Рибић 2010, 202, 223). Такав спој политичких акција је нужно проистекао из акционе основе сачињене из два елемента: институционалне структуре политичког поретка и демонополизације политичког живота. Истовремено, Милошевић је своје политичке акције легитимисао залагањем за заштиту косовско-метохијских Срба и борбу против албанског сепаратистичког национализма, као и заступањем титоизма и доктрине демократског централизма. Таква реторика је изграђена на национализму² и идеолошком континуитету као елементима леги-

² У неким од својих ранијих радова нагласио сам да, за разлику од српских и југословенских комуниста, у чијој је реторици национализам одређен као изразито негативан друштвени феномен, ја третирам национализам као "вредносно неутралан теоријски појам" и "основни елемент модерног политичког идиома који дефинише оквир модерног политичког мишљења и деловања". При томе, називам националистичким "свако политичко мишљење и деловање засновано

тимацијске основе политичке мобилизације српских комуниста, при чему је, и даље, већи део легитимитета Милошевићевих политичких акција засниван на идеолошком континуитету (Рибич 2010, 223).

Тако спроведена мобилизација српских комуниста је окончана унутрашњом диференцијацијом на Осмој седници, што је резултовало консолидацијом СК Србије као јаке и монолитне партије, спремне да задржи доминантну позицију у условима све интензивније политичке демонополизације. То је омогућено победом фракције која је била спремнија да прихвати чињеницу да официјелни партијски органи и државне институције више нису једини релевантан простор за политичко деловање (Рибич 2010, 223).

И након обрачуна са Стамболићевом фракцијом у СК Србије, Милошевић је наставио с политичким акцијама, у чијој су основи били институционална структура политичког поретка и демонополизација политичког живота. Такође, победничка фракција српских комуниста је, и даље, градила легитимитет својих акција више на идеолошком континуитету, него на национализму.

На Дванаестој седници ЦК СК Југославије, одржаној у јануару 1988. године, Милошевић је критиковао то што су се "вишегодишње споре припреме за промене у политичком систему одвијале (су се) у релативно усском кругу државних и политичких органа у републикама и покрајинама, односно у Федерацији" (Милошевић 1989, 188). У наставку, Милошевић се zaloжио за демонополизацију политичког одлучивања о уставним променама у Југославији, легитимишући свој став идеолошким континуитетом са самоуправним социјализмом:

Сада нас, међутим, не само озбиљност стања у земљи већ и карактер нашег социјалистичког самоуправног система обавезује да организујемо такву јавну дискусију о предлогу уставних промена која ће омогућити њихово јавно, демократско и критичко оцењивање, али и предлагање и уважавање нових и бољих решења, поготово уколико су она дата на основу наших темељних опредељења. Једноставно, ако у некој земљи Устав треба да доноси народ, онда то треба да чини у овој, која је, по природи свог продукционог односа, најдемократскије замишљена и добрим делом остварена. Ако су природа нашег производног и друштвеног система права и обавезе свих радних људи да одлучују о условима, средствима и резултатима свог рада, да буду, дакле, носиоци економске и политичке власти, онда ништа логичније него да буду творци документа којим ту власт треба да врше у свом интересу као и интересу друштва као целине (Милошевић 1989, 188).

на националном идентитету и чији циљ је могуће дефинисати као национални интерес" (Ribić 2007, 151; Ribić 2008b, 54-55; Ribić 2010, 202).

Истом приликом, Милошевић је повезао залагање за неограничену слободу мишљења с наглашавањем потребе да се очува идеолошки континуитет:

...Зато сматрам да, кад су у питању наши циљеви, очување тековина револуције и даљи успешан социјалистички развој, не треба да се плашимо критичких мишљења, па и радикалних захтева радних људи и грађана, већ се треба плашити жилавог отпора бирократије, која је навикла да увек буде по њеном, а која ће и у овој ствари показати да не жели ништа да мења, или бар ништа битно. Зато Савез комуниста мора омогућити да у јавној расправи дођу до изражаја сва мишљења. Јер би унапред дат суд о прихватљивим и неприхватљивим мишљењима угрозио демократски карактер јавне расправе. Затак комуниста у јавној расправи која почиње није, дакле, да бране свако слово понуђеног предлога, већ да се залажу за она решења која су у духу Програма Савеза комуниста Југославије, која се заснивају на тековинама наше револуције, али и која налаже и време у коме сада живимо. Ту, пре свега, мислим на Југославију као јединствену социјалистичку и самоуправну заједницу равноправних народа, народности и свих људи уопште и на економски и политички систем који ће јој омогућити да као таква не само опстане него и даље напредује (Милошевић 1989, 189).

Према Милошевићу, требало је да уставне промене обезбеде "функционисање јединственог југословенског тржишта, као и његову равноправну доступност свим економским субјектима". И не само то. Лидер српских комуниста се заложио за промене које ће да "обезбеде самосталност привредних субјеката, омогуће дерегулацију привредног живота и заштите привреду од бирократског арбитража изван ње" (Милошевић 1989, 190).

Истог месеца, на Деветој седници ЦК СК Србије, Милошевић је наставио да заступа деетатизацију, истичући да претерано администрирање "директно блокира виталне снаге којима друштво располаже", те да се, зато, "мора отклонити и умањити улога државе и администрирања на свим оним тачкама друштвене репродукције на којима економске законитости и тржиште пружају боље резултате и поузданији основ за привредно одлучивање". У наставку, сасвим у складу с доктрином југословенског самоуправног социјализма, Милошевић је констатовао да "сукоб с бирократијом и администрирањем има карактер класног сукоба" (Милошевић 1989, 194). Претходно је, на почетку свог излагања, нагласио да, због отпора снага "које желе да задрже постојеће стање", "интензивна мобилизација и активност Савеза комуниста морају да трају све док из кризе не изиђемо" (Милошевић 1989, 193). У истом духу, Милошевић је на Шеснаестој седници Градског комитета (ГК) СК Београда, одржаној у априлу 1988. године, закључио:

Ни од чега за шта смо се определили у вези с привредном реформом, политичким системом, Косовом, положајем производног рада, науке, образовања, улогом Савеза комуниста нећемо одустати. На тим опредељењима, у Србији је остварено јединство и започела је велика мобилизација радничке класе и интелигенције и омладине. Та мобилизација ће бити још већа, у то сам уверен (Милошевић 1989, 203).

И док се, унутар органа СК, залагао за активно учешће грађана у политичким и економским променама, Милошевић је настојао да успостави контролу над грађанским покретом косовско-метохијских Срба. Према сведочењу Борисава Јовића, једног од најближих Милошевићевих сарадника, српским комунистичким властима је одговарало јењавање њихових протеста:

...Наш циљ је био да их смиримо, а не да их јачамо да праве отпор. Они су хтели јуришом да реше проблем, што ми нисмо као држава у стању да урадимо. Тај њихов притисак је био толико велики да је нама више било стало да се они смире, па да решимо мозгом, него да сваки дан имамо неке такве скупове и такве проблеме. Милошевић је разумео њихов проблем, али је сматрао да ми хоћемо да помогнемо, али ако ви толико притискате, отежавате нам. Ми морамо да га решимо нормалним путем, да променимо Устав, да донесемо законе, да преузмемо одређене надлежности да вас заштитимо (В. Јовић 2009, 125).

Неколико лидера косовско-метохијских Срба је посведочио Небојши Владисављевићу да су, у месецима после Осме седнице, успоставили контакт с Милошевићевим изасланицима који су на њих вршили притисак да усмере своје иницијативе према званичним органима, као и да искористе свој ауторитет за заустављање ваниституционалних акција на терену (Vladisavljević 2008, 102). Несумњиво је да је Милошевић имао велики утицај на вође грађанског покрета Срба с Косова и Метохије, али се, понекада, дешавало да га не послушају³ и ураде супротно његовој вољи. Чак и када би га послушали и заступали његове ставове, дешавало се да, на састанци-

³ Као што сам на другом месту написао, до првог неслагања је дошло када је већина вођа покрета одбила Милошевићев захтев да не демонстрирају у Београду током Девете седнице ЦК СК Југославије, 26. јуна 1987. године. Ток дана се, у Пионирском парку и испред Скупштине СФРЈ, окупило неколико хиљада косовско-метохијских Срба и становника Београда, што је веома узнемирило партијски врх чије је заседање први пут праћено уличним протестима. Ипак, демонстрације су оствариле свој циљ, пошто је ЦК СК Југославије прихватио Милошевићев захтев да се утврди одговорност покрајинских функционера за стање на Косову и Метохији (Рибич 2010, 214; Николић 2006, 97-103).

ма активиста покрета, буду надгласани или игнорисани. Ипак, косовско-метохијским Србима је било важно да сачувају Милошевића као савезника. То се најбоље видело у мају и јуну 1988. године, када су, на Милошевићев захтев, одустали од планираног колективног исељавања с Косова и Метохије (Vladisavljević 2002, 774-775). Незадовољни због тога што је изостало брзо побољшање њиховог положаја, Срби из јужне покрајине су упутили петицију Председништву Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), ЦК СК Југославије, Председништву Социјалистичке Републике (СР) Србије, ЦК СК Србије и Скупштини СР Србије. У тој петицији, коју је потписало 50.509 косовско-метохијских Срба, стајало је, између осталог, и ово:

Ако југословенско и републичко руководство није спремно да изврши своју историјску, државничку и патриотску дужност, тражимо од вас да нас не ометате у нашем организовању самоодбране слободе, части и достојанства, без чега нам нема опстанка на овим просторима. Тражимо од вас да не прихватате и квалификујете нашу самоодбрану од албанских шовиниста и сепаратиста како то чине најугавније снаге у покрајинском руководству, означавајући наше оправдане протесте и реаговања као националистичка окупљања Срба и Црногораца на Косову и Метохији. Бићемо принуђени, ако се овако настави, да сами потражимо излаз. Ако у томе не успемо, колективно ћемо се иселити са Косова и Метохије. Биће то привремена, али трагична сеоба, чијих последица неће бити поштеђени ни они који ту сеобу подстичу, али ни сви од Јадрана до Паноније и од Триглава до Ђевђелије (Hudelist 1989, 169-170).

Поводом ове петиције, 19. маја, делегација потписника је разговарала с Душаном Поповским, председником Скупштине СФРЈ, и Борисавом Јовићем, председником СР Србије, а 17. јуна, и са Слободаном Милошевићем, који је, у то време, био на челу ЦК СК Србије. Том приликом, Милошевић је затражио од представника косовско-метохијских Срба да одустану од колективног исељавања и других радикалних акција, као и да сачекају да се руководство ЦК СК Србије избори за уставне промене у Србији и Југославији (Hudelist 1989, 170-171).

Пошто им је, како сам већ нагласио, било стало да сачувају моћног савезника, лидери грађанског покрета косовско-метохијских Срба су послушали Милошевића и одустали од колективног исељавања. Међутим, нашли су се под притиском својих активиста да наставе протесте, па су се уплашили да одлагање даљих акција може да резултује опадањем броја учесника. Зато су промовисали идеју да одрже демонстрације у Новом Саду, иако о томе, до тада, нису озбиљно размишљали. Предлог је образложен отпором уставним променама који је пружало војвођанско комуни-

стичко руководство, чак и више него косовско (Vladislavljević 2008, 121). Наиме, како објашњава Дејан Јовић, "будући да је Косово (због албанске етничке већине, те бремена оптужби за сепаратизам и контрареволуцију) било хендикепирано у тој дебати, Војводина је постала главни опонент српским захтевима за централизацију" (D. Jović 2003, 414).

Ипак, Милошевић није подржао идеју о протестима косовско-метохијских Срба у Војводини. На састанку с представницима покрета, одржаном 17. јуна, није се отворено супротставио организовању демонстрација у Новом Саду, али је упозорио да војвођанско руководство може да одговори хапшењима. Касније, 24. јуна, на великом скупу у Косову Пољу, присутни чланови ЦК СК Србије, у улози Милошевићевих гласника, изјаснили су се експлицитно против протеста у Новом Саду, али су наишли на негодовање окупљених. На том састанку формиран је Одбор за организовање демонстрација, на чијем челу се нашао Мићо Шпаравало, партизански ветеран из Другог светског рата и полицијски пуковник (Vladislavljević 2008, 121-122). Један од вођа покрета и чланова Одбора Мирослав Шолевић објаснио је тај избор следећим речима:

...И то је мој предлог био, да ставим Мићу Шпаравала. Пуковник милиције у пензији, носилац Партизанске споменице 1941 – ни најневернији Тома не може да поверује да он није режимски човек! А ако је режимски човек на челу Одбора, онда је и Одбор режимски, а ако је Одбор режимски, дакле, ово што ми радимо, за добро је режима... (Hudelist 1989, 184)

Двадесет година касније, Шолевић је додатно образложио такав начин размишљања:

Да је међу нама било једног доброг броја антикомуниста, то јесте било, али нису антикомунисти преовладали. Мислим, сад би то било профитабилно да кажемо: е, ми смо тад радили на рушењу комунизма. Не, нас то није занимало. Нас је занимала наша мука, наш проблем: да се не исељавамо и исељени да се врате. Ништа ван тога нисмо радили и знали смо да то најбоље може да се уради у Југославији. Ако не у Југославији, онда бар у Србији. Е, после се ту уз нас качио сваки ђаво (Šolević 2009, 175).

Уопште, попут индустријских радника⁴, и косовско-метохијски Срби су заснивали своју протестну стратегију на непрестаном истицању

⁴ У периоду од 1985. до 1987. године, увећао се број штрајкова и њихових учесника, а раднички захтеви су се радикализовали. Када је, у мају 1988. године, савезна влада донела мере штедње, штрајкови су ескалирали у читавој Југосла-

лојалности режиму, истичући да протестују само против одређених сегмената његове политике и праксе. Како Владисављевић објашњава, они су се служили режимским симболима, пажљиво циљајући само поједине функционере, а не партијску државу као такву. Штавише, високи званичници су били свесни да би сузбијање тих протеста делегитимисало њихову владавину, зато што су радничка класа и мањинске групе уживале стратешку позицију у југословенском наслеђу произашлом из ослободилачког рата и аутохтоне револуције (Vladisavljević 2008, 125). Заправо, изгледа да су тога били свесни сви припадници југословенске комунистичке елите, осим оних који су били у војвођанском руководству. Наиме, после скупа у Косову Пољу од 24. јуна, власти у северној покрајини су започеле кампању против покрета косовско-метохијских Срба, претећи да би њихове демонстрације могле да спрече силом. Војвођански челници су тврдили да би националистички захтеви и протести Срба из јужне покрајине могли да угрозе складне интересничке односе у Војводини, као и да подрију њену аутономију (Vladisavljević 2008, 122).

Упркос претњама војвођанског аутономистичког режима, Милошевићевом противљењу и оклевању косовопољског дела вођства покрета, више стотина косовско-метохијских Срба је 9. јула дошло у Нови Сад. Протест је у потпуности успео, пошто полиција није успела да спречи неколико хиљада Новосађана да се придруже придошлим демонстрантима, а покрајинске и градске власти су се искомпромитовале тако што су искључиле струју у читавом кварту око седишта војвођанске владе да би онеспобиле разглас преко којег су се говорници обраћали окупљеним незадовољницима (Vladisavljević 2008, 122-124; Hudelist 1989, 177-179; Serenčeš 2009, 39-44). У ствари, војвођанско комунистичко руководство се понашало баш онако како су лидери косовско-метохијских Срба желели. Према Шолевићевом сведочењу, они су сматрали да је пријем код покрајинских челника најгоре што може да им се деси у Новом Саду:

...Значи, све сме да се догоди осим тога, чак и да прихапсе некога. У ствари, цела стратегија за Нови Сад била је да их натерамо да направе грешку. А главна ствар је била да ни случајно немамо људски контакт с њима. Значи, мора да будемо умерено и принципијелно безобразни! Да будемо безобразни да нас не приме, али не толико безобразни да кривица за неразговор падне на нас. И онда смо тако наступали, као, хоћемо-нећемо, па идемо на силу, па не идемо на силу, мували смо их, само да направе грешку. (...) Кад смо дошли тамо, мислим, ја сам се правио љут, и кад је почела милиција да нас легитимише и да нас малтретује на улазу у Нови Сад, е, кажем, завршили

вији, претварајући се у протестне маршеве и демонстрације у Београду, као и у републичким и покрајинским центрима (Vladisavljević 2008, 109-119).

смо посао. Мени је већ тада било јасно да смо их удесили. Ту, у Новом Саду, запечатали смо судбину војвођанског руководства... (Hudelst 1989, 189-190)

Догађаји који су уследили показали су да је Шолевић био потпуно у праву. Ипак, после јулских новосадских демонстрација, чланови војвођанског комунистичког руководства још

нису намеравали да се предају, па су захтевали престанак протеста косовско-метохијских Срба. Поред тога, оптужили су српско комунистичко руководство да је прави организатор демонстрација у Новом Саду, што је изазвало серију мањих, махом радничких, протестних окупљања у централној Србији, на којима су се захтевале оставке војвођанских функционера и пружала подршка Милошевићу. На тим митинзима су говорили и директори предузећа у којима су окупљени били запослени, што, како Владисављевић наглашава, указује на имплицитну или експлицитну улогу партијских и државних званичника у организацији тих окупљања. Истовремено је, у београдској штампи, објављено мноштво писама подршке Милошевићу, што је било резултат настојања локалних функционера да напредују у партијско-државној хијерархији (Vladisavljević 2008, 127-128).

С друге стране, војвођанско руководство није могло да рачуна на подршку свих локалних званичника у северној покрајини. Још 1987. године, општински и партијски функционери из Оџака, Црвенке и Панчева подржали су уставне промене које је промовисало српско руководство. Такође, након јулских новосадских демонстрација, партијске и синдикалне организације у државним предузећима широм Војводине јавно су одбациле ставове покрајинског руководства о том протесту (Vladisavljević 2008, 132-133). Штавише, војвођанске власти су морале да се суоче и са аутономом неформалном политичком мобилизацијом, која се огледала у окупљањима више хиљада људи у Панчеву, 23. јула, и Новој Пазови, 12. августа 1988. године. Док је митинг у Новој Пазови био резултат рада искључиво локалних активиста, Одбор је заказао панчевачки митинг, али се, убрзо, како Владисављевић објашњава, повукао из његове организације, због страха од савезног партијског и државног врха⁵ и притиска српских власти (Vladisavljević 2008, 135). Међутим, према Шолевићу, Одбор је од самог почетка желео да препусти организацију панчевачког протеста својим локалним савезницима:

⁵ Иако је, на свом заседању од 18. и 19. јула 1988. године, Председништво ЦК СК Југославије критиковало недостојанствено држање војвођанских власти поводом новосадског митинга косовско-метохијских Срба и њихових локалних истомишљеника, руководство југословенских комуниста је прогласило неприхватљивим све ванинституционалне активности (Vladisavljević 2008, 128).

Postanak nacionalnog lidera...

...Јер, концепт је нама био да се у Панчеву одигра митинг без нашег присуства, пошто су они у Новом Саду тврдили да смо ми изазвали новосадски народ. Као, сажалио се кад нас је видео онако јадне, иначе они не би никад с нама. Е, сад, рекли смо, да вам докажемо да то народ мисли и кад ми нисмо тамо! Панчевачки митинг је имао, дакле, значај пре свега у томе што је доказао да народ Војводине сам хоће да изађе... (Hudelst 1989, 190-191)

Иако је покрет косовско-метохијских Срба постигао почетни успех у борби против војвођанског руководства, унутар њега се, због попуштања пред Милошевићевим притисцима и избегавања конфронтације с југословенским партијским врхом, створила снажна радикална опозиција. Наиме, на великом скупу у Косову Пољу, одржаном 24. јула, одлучено је да се организују демонстрације у Београду током предстојеће седнице ЦК СК Југославије. Иако су се присутни српски и косовски партијски функционери противили таквој одлуци, активисти покрета су, након скупа, послали стотине писама и телеграма, којима су позивали синдикате великих државних предузећа у централној Србији да се придруже заказаном протесту у југословенској и српској престоници. Реагујући на то, Председништво ЦК СК Србије је јавно апеловало на косовско-метохијске Србе да откажу протестно окупљање у Београду и да своје захтеве упуте партијским органима. Плашећи се сукоба с Милошевићем, вође покрета су нерадо отказале демонстрације, али су и објавиле да апел српског партијског врха представља грешку. Ипак, око 300 радикалних активиста је, 29. јула, дошло у Београд, где их је полиција, без употребе силе, потиснула с улица. Такође, на следећем косовопољском митингу, 15. августа, окупило се мање људи него обично, а неколико говорника је критиковало политику компромиса коју су водили лидери покрета (Vladislavljević 2008, 134-135).

Због свега тога, Одбор је искористио покушај колективног иселјавања становника села Прекале да радикализује своје захтеве. Обраћајући се српским сељацима који су се жалили на притиске својих албанских комшија и незаинтересованост покрајинских власти, Шолевић је, између осталог, рекао:

Одбор вам не обећава ништа да може да уради, али Одбор вас моли да ваше колективно иселјавање одложите на неко време. Ми смо против тога да се иселите из Покрајине. Одбор смо и формирали да бисмо сви остали да живимо у Покрајини, али равноправно. Ми желимо да се боримо да изменимо услове свима нама да бисмо остали овде. Ваш одлазак у овом моменту не би био у функцији те наше борбе. Срамота је, срамота највишег ранга, да овде парадира бивши председник Покрајинског комитета Азем Власи, да овде парадира садашња председница Покрајинског комитета Каћуша Јашари, а да

не може да учини да вам бар воде да.⁶ Овде је заказало Председништво Покрајинског комитета, као главни политички орган у овој покрајини. И оно је неспособно. Али, није довољно сменити њега, треба да се распусти СК Косова! Треба да се распусти Јавна безбедност! Треба да се распусти Државна безбедност! И треба да се распусте сви судски органи који овакву бруку дозвољавају! Ако је овако у целој држави, у држави да се распусти! Шеснаести пленум ЦК СКЈ⁷ био је последња шанса, више нема о чему да се прича. Сви морамо, који смо комунисти, да останемо без партијских књижица, па ће тај нови орган, који дође да процени ко од нас може да се врати, а ко не може да се врати... (Hudelst 1989, 205-206)

После новосадских демонстрација, Одбор је одлучио да организује митинг у Титограду⁸, престоници Црне Горе. Шолевић објашњава да су косовско-метохијски Срби чврсто родбински повезани са становништвом Црне Горе, што је омогућило добру комуникацију и олакшало организацију титоградског митинга (Šolević 2009, 172). Црногорско руководство је, својим противљењем ванинституционалним политичким активностима, изазвало бес Одбора, чији су чланови били сигурни да грађани најмање југословенске републике не деле ставове свог партијског и државног врха (Vladislavljević 2008, 134-135). Пошто српско руководство није показивало да се противи ширењу протеста у Црну Гору (Hudelst 1989, 189), вођство косовско-метохијских Срба је заказало митинг у Титограду за 20. август.

Како Владисављевић објашњава, црногорско руководство се плашило да ће се протестима изградити легитимитет нових политичких актера, што је било инкомпатибилно с партијском контролом над државом и друштвом. Такође, највиши црногорски функционери су се бојали промоције српског национализма, којом би се довела у питање посебност црногорске нације (Vladislavljević 2008, 138). Наиме, СК Југославије је инсистирао на одвојености црногорског и српског националног идентитета, што је било у нескладу са осећањима и ставовима становништва Црне Горе пре успостављања комунистичке власти. Показало се да се већина Црногораца није плашила евентуалних идентитетских спорења, па су косовско-метохијски Срби наишли на одличан пријем у Титограду. Окупило се око 30 000 љу-

⁶ Сељаци су се, поред осталог, жалили да им је, иако су сами копали канале, укинута вода за наводњавање и дата "етнички чистим албанским селима" (Hudelst 1989, 203).

⁷ Реч је о поменутој седници ЦК СК Југославије, одржаној 29. јула, коју је Одбор желео да пропрати демонстрацијама, али је, на захтев српског партијског вођства, од тога одустао.

⁸ Тако се за време комунистичке владавине Југославијом називала Подгорица.

ди, а истог дана је одржан митинг и у Колашину пред 2500 Црногораца и њихових гостију с Косова и Метохије (Vladisavljević 2008, 138; Solević 2009, 172-173; Koprivica 2009, 57-62).

Суочени с таквим развојем догађаја, чланови Предсједништва ЦК СК Црне Горе су, 24. августа, у проширеном саставу, одржали састанак на којем су се, пошто су осудили албански национализам и сепаратизам, заложили за "предузимање свих расположивих мјера ради обезбјеђења пуне слободе, равноправности, личне и имовинске сигурности". Такође, констатовали су да је масовно присуство грађана Црне Горе на титоградском митингу "израз (је) солидарности са грађанима српске и црногорске националности на Косову и манифестација незадовољства, прије свега, стањем у Покрајини, недоследношћу у рјешавању проблема и политичким разликама у земљи које су у вези са тим присутне, а које се и даље не превазилазе". Према црногорском партијском врху, разлози за масовно учешће "радних људи и грађана" на митинзима у Титограду и Колашину били су и незадовољство "све тежом економско-социјалном ситуацијом, неконтролисаним растом цијена, политичком атмосфером у читавој земљи, разним диобама, ескалацијама национализма, сепаратистичким тенденцијама и све већим продубљивањем друштвене кризе". Протумачено је да учешће многих чланова Партије на протесту представља "индикатор незадовољства стањем у Савезу комуниста, његовим методом дјеловања и израз револта због његове неефикасности, па и немоћи да неповољну ситуацију у друштву преокрене" (Стругар 1990, 246-247).

Након што су показали разумевање за проблеме и незадовољство косовско-метохијских Срба и солидарност Црногораца са њима, чланови Предсједништва ЦК СК Црне Горе су указали на опасност која прети од деловања главних иницијатора ванититуционалне, односно неформалне политичке мобилизације:

Користећи незадовољство укупним стањем у друштву, примјењујући метод притиска, ултимативних захтјева и политиком "свршеног чина", а уз помоћ неких средстава информисања, ови облици организовања, у овом случају Организациони одбор Срба и Црногораца са Косова, постављају се, објективно, као партнери институцијама политичког система, што захтијева потпунију политичку оцјену од стране органа Савеза комуниста Југославије. Тим прије што овакви облици дјеловања наступају са позиција супротних платформи и политици Савеза комуниста (Стругар 1990, 247).

Одбор није имао времена да одговара на оптужбе црногорског руководства, пошто је био посвећен наставку протеста у Војводини. Следећи

митинг је одржан у Титовом Врбасу⁹ 27. августа. Тај град је одабран због велике концентрације колонијалног становништва, пореклом из Црне Горе и Босне и Херцеговине, са којим су косовско-метохијски Срби имали јаке породичне везе. Такође, иако су рачунали и на подршку староседелачког становништва, чланови Одбора су веровали да ће позивање на црногорску побуњеничку традицију нарочито допринети масовности митинга. На протесту се окупило више од 10 000 људи, захтевајући уставне промене и узвикујући пароле против војвођанских власти. Истог дана, у организацији локалних активиста, 2000 људи је демонстрирало у Српском Милетићу (Vladislavljević 2008, 138-139). Без обзира на овако успешан повратак Одбора у Војводину, ускоро су косовско-метохијски Срби имали све мању улогу у организовању митинга у северној српској покрајини, пошто су иницијативу све више препуштали локалним активистима, синдикатима и појединим општинским и локалним партијским функционерима. Слично се догодило и у Црној Гори, док је у централној Србији, убрзо после изузетно успешног митинга у Смедереву, 3. септембра, српска власт преузела организацију јавних окупљања грађана. Зато је, током септембра, Одбор организовао низ протеста на Косову и Метохији, користећи и најмањи интeрeтнички инцидент да захтева оштру реакцију власти и радикализује реторику (Vladislavljević 2008, 151). Ипак, на основу информација да се у ЦК СК Југославије припрема напад на Одбор и друге ванинституционалне политичке организације, а и свесни да је, због ширења мреже локалних активиста, његов значај знатно смањен, лидери косовско-метохијских Срба су, у октобру 1988. године, одлучили да га расформирају (Hudelist 1989, 185-186).

Судећи према речима Душана Ристића, некадашњег косовског функционера и "сиве еминенције" грађанског покрета косовско-метохијских Срба, активисти Одбора су били свесни свог доприноса демонополизацији политичког живота у Србији, Црној Гори и, потенцијално, читавој Југославији:

С ове данашње дистанце још нисмо у стању да дамо праву оцену значаја тих митинга. Митинзи су придонели томе да су се људи ослободили догматског окова. Ослободили су се да кажу оно што мисле. То је то. То је фактички обрачун са старом логиком размишљања. Обрачун са старом праксом коју смо формирали четрдесет година и више. Митинзи су фактички увели један нови демократски дух односа према свему што се догађа у нашем друштву и око њега. То је, ако хоћеш, тај демократски начин размишљања, демократски начин односа према свим проблемима и уношење духа да све што није у складу не подносиш, него да будеш критичан. И као друштво и као народ. Испољио је народ своју снагу, свој елан. То је крупан квалитет! То је историјски квалитет! Тек ћемо за пет или десет годи-

⁹ Тако се, за време комунистичке владавине Југославијом називао Врбас.

Postanak nacionalnog lidera...

на видети колика је вредност онога што је народ покренуо. Извучен из једне учмалости, извучен из онога што четрдесет година он, ако је и мислио, није смео ни да мисли. Као, став је тај, директива је та, то треба тако, слажеш се, не слажеш се, мораш да прихватиш тако. Овај митинг солидарности у Црној Гори¹⁰, није он само допринос изражавању солидарности са Србима и Црногорцима на Косову, него је, фактички, и ослобађање од окова своје средине и своје властите бирократије. То је и у Србији, свуда, то је исто. Није случајно оно што кажу да је у Србији стопа раста била сваке године испод планиране, а сад да је та стопа највећа. Није велика, али је највећа у односу на раније и у односу на друге. Како се ишло на митинге, тако се ослобађао и стварао један ентузијазам, један елан. И свако осећа себе да он сад учествује у креирању политике. Он учествује у расправљању о политици, он сме да каже што сматра да треба да каже, да реагује на сваку неправилност итд. Мислим да то треба свима, у читавој Југославији, и у Босни, и у Хрватској, у Словенији, то свугде треба. И у Македонији... (Hudelst 1989, 218-219)

Током септембра и октобра 1988. године, митинзи су бивали све учесталији и све масовнији, али су и све више стављани под контролу институција система. У Војводини, након повлачења Одбора, локалне подружнице Социјалистичког савеза радног народа (ССРН)¹¹ су преузеле организацију митинга, у чему су им се, захваљујући притиску синдиката неких државних предузећа и група грађана, придружили и поједини локални партијски и општински функционери. Штавише, неки од њих су постали незванични лидери протеста, што нарочито важи за Радована Панкова, председника Општине Бачка Паланка, и Михаља Кертеса, партијског секретара у истом месту. Талас демонстрација широм Војводине кулминирао је дводневним протестним окупљањем скоро 100 000 људи у Новом Саду, 5. и 6. октобра, што је присилило покрајинско партијско руководство да поднесе колективну оставку (Vladislavljević 2008, 151-153, 157-160; Serenčes 2009, 48-52).

И у Црној Гори, под покровитељством ССРН и уз подршку локалних партијских организација, неке општинске власти су преузеле организацију митинга. Међутим, црногорско руководство се показало знатно жилавијим од војвођанског, па је, полицијском репресијом и увођењем ванредног стања, привремено зауставило одржавање протеста. Међутим, то је само увећало раскол унутар СК Црне Горе и републичке организације ССРН, који

¹⁰ Ристић мисли на митинг у Титограду, одржан 20. августа 1988. године

¹¹ Као најмасовнија друштвено-политичка организација у СФРЈ, ССРН је представљао званично признати оквир за деловање, али и контролу цивилног друштва.

је кулминирао масовним демонстрацијама у Титограду 10. и 11. јануара 1989. године. На тим протестима је учествовало скоро 100.000 од укупно око 600.000 становника Црне Горе, па највишим републичким партијским и државним функционерима, као и црногорским представницима у савезним органима, није преостало ништа друго него да поднесу колективну оставку (Vladislavljević 2008, 153, 160-166; Koprivica 2009, 62-70; Стругар 1990, 250-493).

И у Војводини и у Црној Гори, у септембру и октобру 1988. године, актери неформалне политичке мобилизације су потиснути из организације митинга. Тиме су протести постали резултат формалне политичке мобилизације унутар делова СК и ССРН. Ипак, то је била победа неформалне политичке мобилизације, пошто су се, под њеним притиском, развили конфликти унутар званичних политичких институција и организација. То је омогућило да демонополизација политичког живота постане иманентна институционалној структури политичког поретка, односно да се два, до тада, раздвојена елемента акционе основе политичке мобилизације чврсто интегришу. Наравно, то је био резултат постепеног процеса, о чему сведочи Момир Булатовић, један од лидера протеста и члан црногорског руководства од 1989. године:

...Све наше активности су биле кроз Савез комуниста, а не стварање нових партија, неки вишепартизам који је неминовно слиједио из тога. Али ми смо били иницијална каписла, на основу тога су се десиле промене и СК, у коме сам ја имао част да будем у то доба на челу, у свом је програму написао нужност вишестраначке слободне демократије. То је прва комунистичка партија која је била на власти, а која се zaloжила за увођење вишепартизма (Bulatović 2009, 94).

Одвијање тог процеса је било уочљиво и у јавним иступима Слободана Милошевића. На заједничкој седници Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, одржаној у септембру 1988. године, Милошевић је, заступајући право грађана на протестна окупљања у југословенском самоуправном социјализму, показао и разумевање за квалитете грађанске демократије, односно вишепартијског система:

...Ништа логичније и, морам рећи, ништа поштеније, него да грађани, а поготову комунисти, изразе незадовољство због одсуства резултата и одговорности, али и да именују институције, организације и појединце који су задатке преузели, а нису их извршили. То је демократска, поштена и очекивана реакција. Посао који су преузеле институције, организације и појединци, а нису урадили, мора да се уради, али и може са другим појединцима. То су правила игре која важе у грађанској демократији, коју ми са омаловажавањем, поне-

Postanak nacionalnog lidera...

кад, сасвим неоправдано, сматрамо демократијом ниже категорије, сасвим формалном. А код нас, у друштву које је постигло највиши ниво демократије за који човечанство зна, а које се зове и сматра самоуправним, изражавање и поштовање воље народа, грађана и радничке класе, требало би да буде светиња. Нема ниједне воље старије, прече и оправданије него што је воља радничке класе, радних људи и грађана (Милошевић 1989, 258).

Како указује Слободан Наумовић, услед повезивања "политичког легитимитета с вољом народа непосредно израженом на масовним скуповима", повећала се "зависност политичког ауторитета од спремности народа на масовна окупљања, па тиме и вероватноћа да се ради одржавања ауторитета прибегне вештачком организовању масовних догађаја" (Наумовић 2009, 136). Зато су у јесен 1988. године, још очигледније него у Војводини и Црној Гори, митинзи у централној Србији били резултат формалне политичке мобилизације. То су били такозвани митинзи солидарности са Србима и Црногорцима на Косову и Метохији, а њихов организатор је био ССРН.

За разлику од протестних окупљања у организацији Одбора и синдиката, "митинзи солидарности" су имали ригидну форму. На почетку је интонирана југословенска химна, након које су следиле говори неког истакнутог активисте покрета косовско-метохијских Срба и представника ССРН, Савеза удружења бораца народно-ослободилачког рата (СУБНОР) и Савеза социјалистичке омладине (ССО). На крају је читано писмо руководству Југославије, Србије, Црне Горе или Војводине. Учесници митинга су носили слике Слободана Милошевића и Јосипа Броза, државне заставе, транспаренте са слоганима који су се односили на борбу партизанског покрета у Другом светском рату и друге режимске и државне симболе (Vladisavljević 2008, 166).

Наумовић истиче четири основне функције "митинга солидарности":

...Пре свега, омогућавали су јачање харизме политичара у свим важнијим градовима Србије. Ту функцију су најпре спонтано, а затим на све организованiji начин, испуњавале пароле, транспаренти, фотографије, као и песме, помоћу којих су изражени поверење, дивљење и љубав према њему, као и захтеви да још одлучније спроводи вољу народа. Митинзи као облик политичких ритуала омогућавали су, такође, хомогенизацију учесника око заједничких националних циљева, дакле стварање "јединства народа". Употребљавани су и за укључивање неких тактичких циљева организатора у круг "оправданих захтева народа". Најзад, тиме што су све поруке, жеље и циљеви (како они стварно спонтани, тако и они тактички) прокламовани непосредно од "огромног броја грађана", обезбеђиван им је степен ле-

гитимитета на који нису могле да претендују одлуке тадашњих политичких институција. На тај начин, остваривана је "непосредна демократија", али и "испољавано јединство између руководства и најшире јавности" (Naumović 2009, 142).

Серија "митинга солидарности" је кулминирала масовним окупљањем између 500 000 и 700 000 људи на Ушћу у Београду, 19. новембра 1988. године. ССРН Београда је организовао тај завршни скуп назван "Митинг братства и јединства", а Слободан Милошевић је био главни говорник на њему. Ту се показало да је, иако је Милошевић постао неприкосновени национални лидер, идеолошки континуитет још представљао изузетно важан елемент легитимацијске основе формалне политичке мобилизације коју је спроводио СК Србије. Поред много слика Броза и Милошевића, југословенских застава с петокраком, на митингу су ношени и транспаренти којима се поручивало: "Не дамо Југославију", "Титов пут је наш пут!", "Тито нас је учио да будемо заједно", "Југославија, како то гордо звучи!", "Имамо поверења у Савез комуниста Југославије"... Наравно, на митингу је било и транспарената и слогана инспирисаних српским национализмом (Рајић 2009, 30).

Милошевић је свој говор започео поређењем митинга на Ушћу и прославе ослобођења Београда у Другом светском рату, али и успостављањем континуитета између тежњи учесника та два масовна окупљања:

Овако велики митинг није био у Београду откад је ослобођен. Последњи пут оволико људи на београдским улицама, окупљених на некој великој идеји, било је 20. октобра 1944. године. Тада је народ на улицама Београда славио победу у рату и кретао у велику битку за обнову ратом разорене земље. И тада су, као и данас, овде били заједно припадници свих југословенских народа и народности. Многи овде данас памте како у тим данима ништа није било тешко и како се људима чинило да је све лако и могуће у слободи. И у тој слободи, грађани Београда, као и читаве наше земље, успели су много да ураде. Данас, гневни због кризе у којој се налазимо, склонили смо да заборавимо све добро и вредно што смо у дугим и тешким годинама сами и са радошћу створили. Истина је да смо стали на путу за друштво које смо у револуцији желели. Али, није истина да то друштво не можемо да остваримо, да од пута треба да одустанемо. Оно што треба да урадимо јесте да променимо многа схватања и многе људе у политици, да би нам живот био бољи. И то ћемо урадити кроз велику друштвену реформу коју треба да извршимо (Милошевић 1989, 274).

У истом говору, Милошевић је настојао да свој политички легитимитет заснује и на национализму, који се манифестовао као позив на солидар-

Postanak nacionalnog lidera...

ност са косовско-метохијским Србима и Црногорцима, али и евоцирање српске ослободилачке традиције:

Дуго одсуство те солидарности за бескрајну патњу Срба и Црногораца на Косову незалечива је рана на њиховом срцу, као и на срцу целе Србије. Али, није време за тугу, већ за борбу. Та свест је освајала Србију овог лета и та свест је постала материјална снага која ће зауставити терор на Косову и која ће ујединити Србију. То је процес који не може да заустави више никаква сила, пред којим је слаб сваки страх. Људи ће пристати да живе и са сиромаштвом, али неће пристати да живе без слободе. Бар ови људи, овде окупљени, људи у Србији, којима и сам припадам и зато знам да могу да живе само у слободи и никако другачије. А да битку за слободу овај народ добија, то знају и турски и немачки освајачи. У оба светска рата смо ушли голи и боси, са уверењем да се боримо за правду, и оба рата смо добили (Милошевић 1989, 275).

Спајањем оба елемента легитимацијске основе политичке мобилизације коју је спроводио – и национализма и идеолошког континуитета са југословенским самоуправним социјализмом и доктрином братства и јединства, Милошевић је свој легитимитет највише градио позивањем на масовно исказану вољу народа:

Ову битку за Косово повео је народ, сви грађани без обзира на националност и професију. А нема битке на свету коју је народ изгубио. Ту руководство нема много избора. Или ће се ставити на чело народа и послушати његов глас, или ће га однети време. А у историји ће остати кратко забележено и само по злу (Милошевић 1989, 275).

Међутим, како Наумовић истиче, на митингу на Ушћу "више није било много места за говор народа". Народ је постао публика политичког спектакла, чиме је завршена његова трансформација "из политичког субјекта у политичко средство" (Наумовић 2009, 143). То је био резултат потпуне апсорпције актера неформалне политичке мобилизације у формалну политичку мобилизацију коју је спроводио СК Србије. То их је заштитило од евентуалне репресије, а српском руководству је омогућило да пресудно утиче на листу говорника на митинзима, као и да спречи ексцесе, попут антирежимских слогана и транспарената, нарушавања јавног реда и мира и сличног (Vladisavljević 2008, 167). Како сведочи Зоран Анђелковић, један од чланова ЦК СК Србије, српском партијском и државном врху је било важно да предупреди ширење активности покрета косовско-метохијских Срба по централној Србији:

Руководство Србије је схватило да ће они да крену по Србији. Да не би организовали скупове по Србији, онда је руководство подржало Крагујевац, Крушевац итд., где су ти скупови били, и дало је фактички задатак руководству, и партијском, и општинском и државном на тој територији, да они организују скупове подршке и промене Устава. И јесу то били велики скупови, јесу они стварали атмосферу да стварно Устав треба да се промени, али су на тим скуповима били гости Срби са Косова, а нису га они водили. Самим тим, то општинско руководство управља тим скуповима који не могу да се претворе у нешто што не можеш да контролишеш, а опет ниси повредио Србе са Косова и добио си подршку масе људи (Zoran Anđelković 2009, 89).

Милошевићу није било довољно да успостави потпуну контролу над покретом косовско-метохијских Срба, већ је настојао и да најистакнутије активисте међу њима склони из јужне покрајине. Један од њих је био и Шолевић, који објашњава како је, уз подршку својих сарадника из вођства покрета, прихватио Милошевићев позив да се пресели у Београд, али и открива да се друга страна није држала договора:

...Кад је почела дискусија, њих 90 одсто су били за то да не идем, да останем ту, али како је време одмицало све више је преовлађивао став да је Србија пропала баш зато што није слушала једног, што није слушала вођу, и ако хоћемо да буде како треба, онда мора да се послуша вођа. Тако је закључено: "Он зна зашто то тражи од тебе и да пређеш." На крају нисмо ни гласали, ја сам се у року од три дана преселио у Ниш, у кућу коју је још 1963. отац саградио, а доле смо оставили друштвени стан, који је жена добила, јер су нам обећали замену стана. И слагали, наравно. Онај Драган Томић из Југопетрола ми је обећао стан у Београду, уколико наш стан на Косову дамо неком његовом раднику, ми послушали и ево, дан-данас нисмо добили обећани стан (Šolević 2009, 177).

Ипак, Шолевић и другови нису били највећи Милошевићев проблем на Косову и Метохији, већ је то било покрајинско руководство, које се одупирало уставним променама. Због тога су, уз подршку југословенског партијског врха, 17. новембра 1988. године, смењени Каћуша Јашари, председница Покрајинског комитета (ПК) СК Косова, и Азем Власи, његов најутицајнији члан. Косовско-метохијски Албанци су одговорили неформалном политичком мобилизацијом, противећи се смени двоје функционера и значајнијој промени Устава из 1974. године. Иако је борба за одбрану постојећег уставног статуса Косова представљала артикулацију албанског национализма, елемент идеолошког континуитета је доминирао у легитимацијској основи њихове политичке мобилизације. То је било најочигледније на протестним окупљањима, на којима су узвикиване следеће паролe:

"Тито – партија", "Живео СКЈ", "Живео ЦК СКЈ", "Живели ЦК СКС и ПК СК Косова", "Друже Тито, ми ти се кунемо", "Ми смо за братство-јединство", "Ми смо за Титов пут", "Живела Каћуша Јашари", "Живео Азем Власи", "Живела радничка класа свих народа и народности Југославије", "Живело братство-јединство", "Нећемо промене кадрова под притиском"... Како сам већ указао на другом месту, тако се албански национализам презентовао тадашњој југословенској јавности на знатно другачији начин од побуне из 1981. године, која се јасно декларисала као сепаратистичка, антијугословенска и антититоистичка и у чијем гушењу су, уз федералне и републичке, учествовале и тадашње покрајинске власти (Рибих 2008а, 238-239; Hudelist 1989, 267-270; Pavić 2009, 29). После неколико дана, протестна окупљања су окончана, пошто су, плашећи се могућности да држава примени силу, Власи и Јашаријева континуирано апеловали на демонстранте да се разиђу (Vladisavljević 2008, 183).

Протести косовско-метохијских Албанаца су настављени 20. фебруара 1989. године, када су рудари из Старог Трга, Голеша, Кишнице и Новог Брда ступили у штрајк глађу, затварајући се у рударска окна. Ово је иницирало генерални штрајк који је трајао до 28. фебруара, када су нови покрајински функционери, лојални српским властима, поднели оставке. Међутим, већ 1. марта њихове оставке су одбијене, док су, с друге стране, ухапшени Азем Власи и многи штрајкачи. Такође, Председништво СФРЈ је завело ванредно стање на Косову и Метохији (Vladisavljević 2008, 183-189; Pavić 2009, 31-32; Рибих 2008а, 239).

У међувремену, 27. фебруара, у "Цанкарјевом дому" у Љубљани, одржан је скуп словеначких политичара и интелектуалаца, на којем је пружена подршка штрајку албанских рудара у Старом Тргу. То је био повод да револтирани београдски студенти започну свој протест већ истог дана. После окупљања у Студентском граду, колона, на чијем је челу био ректор Слободан Унковић, одлази на плато испред Скупштине СФРЈ, где су се студентима придружили радници из Раковице и Земуна. Овај митинг је имао више стотина хиљада учесника, а трајао је скоро 24 сата. Завршен је тек након говора Слободана Милошевића, у којем је он, на узвикиване захтеве окупљених да добију оружје и да Азем Власи буде ухапшен, одговорио да ће сви кривци за штрајк рудара бити ухапшени. Поводом скупа у "Цанкарјевом дому", велике демонстрације су одржане и у Новом Саду и Титограду (Vladisavljević 2008, 189-192; Pavić 2009, 32-33; Попов 2002, 392-394; Рибих 2005, 19-20).

Протести Албанаца су настављени 23. марта, када је Скупштина Косова, под притиском, усвојила уставне амандмане којима је знатно умањена и ограничена дотадашња аутономија покрајина у Србији. Уследили су улични нереди и оружани сукоби, који су, после неколико дана, угушени полицијском и војном силом. Коначно, 28. марта, Скупштина Србије је свечано прогласила уставне амандмане којима је покрајинама одузето пра-

во вета на уставне промене у Републици, као и део законодавних, управних и судских функција. Тиме је постављена основа за доношење Устава Србије из 1990. године, према којем су покрајине изгубиле све атрибуте државности и сведене на облик територијалне аутономије (Рибич 2008а, 239; Рибич 2005; 257; Vladislavljević 2008, 192-194; Pavić 2009, 33).

Захваљујући успешном окончању борбе за доношење амандмана на Устав СР Србије, Милошевић више није морао да истиче своје титоистичко опредељење. Истовремено, спровођење политичке мобилизације изван државних институција и партијских форума оснажило је и убрзало процес политичке монополизације, па је, у околностима које су наговештавале стварање партијски организоване политичке конкуренције СК, Милошевићу постало неопходно да се промовише као национални лидер, то јест, масовно подржани заступник тежњи проистеклих из националног консензуса. Зато се приближио Српској православној цркви (СПЦ), најутицајнијој институцији српског цивилног друштва.

Наиме, 25. јуна 1989. године, у присуству најважнијих политичких личности у Србији, одржана је прва литургија под тек постављеном куполом храма Св. Саве, чиме је, како Наумовић истиче, прослављено "ново јединство Цркве, Партије и Народа, уједињених пред националним задацима који следе" (Naumović 2009, 67). Исти аутор објашњава:

Тим ритуалом су Црква, Народ и Партија заједно обележили повратак вере из принудног изгнанства, као и званичан повратак Српске православне цркве на браник српске нације. Две кључне институције, Црква и Партија, признале су тим ритуалом једна другој легитимитет заступника националних интереса, и показале да убудуће неће спречавати једна другу у борби за те интересе. Посебну димензију тој церемонији, како у њеном црквеном тако и у политичком аспектима, давала је чињеница да је одржана у години у којој је Србија повратила територијалну целовитост. Највећи српски храм, посвећен Светом Сави, највећем српском светитељу, постао је постављањем куполе целина¹², у истој години у којој је Србија амандманима на Устав повратила целовитост. Успостављањем нових односа између духовно најјаче и политички најмоћније институције, Цркве и Партије, Србија је могла да рачуна на виши степен јединства народа, а Партија на заслуге за то јединство (Naumović 2009, 147).

¹² Градња храма Св. Саве је започета 1935, да би била прекинута већ 1941. године. После Другог светског рата, комунистичке власти су национализовале земљиште, темеље и зидове. Тек након жустре дебате током 1984., започета грађевина је враћена СПЦ, након чега ју је 1985. српски патријарх освештао пред неколико хиљада верника. Радови су настављени постављањем куполе 1989. године (Naumović 2009, 67).

Postanak nacionalnog lidera...

Само три дана касније, на Косову и Метохији, у манастиру Грачаница и на Газиместану, одржана је, први пут после Другог светског рата и успостављања комунистичког режима, званична прослава Видовдана, верско-националног празника, а истовремено је свечано обележена и шестстота годишњица Косовске битке. Уобичајила се процена да се, том приликом, на Газиместану окупило милион Срба из читаве Југославије. Наумовић објашњава значење које је тај скуп имао за своје актере:

Партија, Црква и Народ поново су три главна учесника церемоније. При томе, Партија и Црква снажно желе да догађају дају онај печат који им одговара, другим речима да, као опште, понуде своје посебно "читање". Ипак, основно значење тадашње прославе Видовдана и шестстоте годишњице Косовског боја, као и конотација коју је придавао посебан тренутак у коме се она одвијала, били су за већину Срба исти. Сажето у једну реченицу, било је то осећање да је, после много година, Србији враћено достојанство. Тог 28. јуна, Срби су коначно могли да буду сигурни да су прошла времена у којима је било "паметније" прећукивати своје српство. Сазнање да је за Србију настало ново време могло је само да оснажује колективну узаврелост коју је стварао толико велики број људи окупљен око истих симбола на тако малом простору... (Naumović 2009, 149)

Већ на самом почетку свог говора на Газиместану, Милошевић је, евоцирајући успомену на једног од главних јунака косовског мита, истакао сопствене политичке заслуге:

СТИЦАЈЕМ друштвених околности, овај велики шестстогодишњи јубилеј Косовске битке догодио се у години у којој је Србија, после много година, после много деценија, повратила свој државни, национални и духовни интегритет. Није нам, према томе данас тешко да одговоримо на оно старо питање са чим ћемо пред Милоша. Игром историје и живота, изгледа као да је Србија, баш ове 1989. године, повратила своју државу и своје достојанство да би тако прославила историјски догађај из далеке прошлости, који је имао велики историјски и симболички значај за њену будућност (Milošević 2001, 7).

У наставку истог говора Милошевић је искористио косовски мит и да објасни неповољан положај Србије у СФРЈ:

...Ако смо изгубили битку, онда то није био само резултат друштвене супериорности и оружане предности Османлијског царства, већ и трагичне неслоге у врху српске државе. Тада, те далеке 1389, Османлијско царство није само било јаче од српског оно је било и срећније од Српског царства. Неслога и издаја на Косову пратиће даље срп-

ски народ као зла коб кроз читаву његову историју. И у последњем рату, та неслога и та издаја увеле су српски народ и Србију у агонију чије су последице у историјском и моралном смислу превазилазиле фашистичку агресију. Па и касније, када је формирана социјалистичка Југославија, српски врх је у тој новој земљи остао подељен, склон компромисима на штету сопственог народа. Уступке које су многи српски руководиоци правили на рачун свог народа, ни историјски, ни етички, не би могао да прихвати ниједан народ на свету. Поготово што Срби, кроз читаву своју историју, нису никада освајали и експлоатисали друге. Њихово национално и историјско биће кроз читаву историју и кроз два светска рата као и данас је – ослободилачко. Ослобађали су вечито себе и, кад су били у прилици, помагали су другима да се ослободе. А то што су у овим просторима велики народ, није никакав српски грех, ни срамота. То је предност, коју они нису користили против других. Али морам да кажем овде на овом великом, легендарном пољу Косову, да Срби ту предност што су велики, нису никад користили ни за себе. Заслугом својих вођа и политичара и њиховог вазалног менталитета чак су се због тога осећали кривим пред другима, па и пред собом. Неслога српских политичара уназађивала је Србију, а њихова инфериорност понижавала је Србију. Тако је било деценијама, годинама. Ево нас данас на пољу Косову да кажемо – да више није тако. Нема зато у Србији погоднијег места од поља Косова да се то каже. И нема зато у Србији погоднијег места, од поља Косова, да се каже да ће слога у Србији омогућити просперитет и српском народу и Србији и сваком њеном грађанину, без обзира на националну или верску припадност. Србија је данас јединствена, равноправна са другим републикама и спремна да учини све да побољша материјални и друштвени живот свих својих грађана. Ако буде слоге, сарадње и озбиљности, она ће у томе и успети... (Milošević 2001, 7-8)

На крају говора, Милошевић је указао на актуелне и будуће битке које чекају јединствену и сложну Србију:

Шест векова касније, данас, опет смо у биткама, и пред биткама. Оне нису оружане, мада и такве још нису искључене. Али без обзира какве да су, оне, битке, не могу се добити без одлучности, храбрости и пожртвованости. Без тих добрих особина које су онда давно биле присутне на пољу Косову. Наша главна битка данас односи се на остварење економског, политичког, културног и уопште друштвеног просперитета. За брже и успешније приближавање цивилизацији у којој ће живети људи XXI века. За ту нам је битку поготово потребно јунаштво. Разуме се, нешто другачије. Али она срчаност без које ништа на свету, озбиљно и велико, не може да се постигне, остаје непромењена, остаје вечно потребна (Milošević 2001, 9-10).

Греше они који, попут Весне Пешић, истичу да је у Милошевићевом говору на Газиместану садашњост реинтерпретирана као право на освету у "биткама које нису оружане, мада и такве још нису искључене" (Pešić 2002, 68). Милошевићева констатација да и оружане битке нису искључене не може да се третира као доказ његових ратних амбиција, пошто су, како Дејан Јовић указује, и други партијски и државни лидери из тог времена користили појмове "битке" и "сукоби", без дубљег размишљања (D. Jović 2008, 60). Штавише, евоцирање сећања на херојске претке и исказивање спремности да се њихови подвизи понове карактерише све пригодне говоре поводом националних празника у савременом свету. Тешко је замислити такав говор у којем би се спремност нових генерација на патриотску жртву занемарила или негирала. Такође, не треба заборавити да су, само који месец раније, Косово и Метохију потресали насилне демонстрације и оружани сукоби између побуњених Албанаца и полиције и војске, па се Милошевићево помињање оружаных битака пре може третирати као упозорење, него као претња. Митинг на Газиместану је представљао прославу тријумфа "Антибирокуратске револуције", па Милошевићев говор треба разумети као израз тежње да се консолидује сопствена власт у политички, правно и економски реинтегрисаној Србији. Коначно, тешко је препознати промовисање права на освету и позив у рат у говору који садржи и следеће пасусе:

У Србији никада нису живели само Срби. Данас, у њој, више него пре, живе грађани других народа и народности. То није хендикеп за Србију. Искрено сам уверен да је то њена предност. У том смислу се мења национални састав готово свих, а нарочито развијених земаља савременог света. Све више и све успешније, заједно живе грађани разних националности, разних вера и раса. Социјализам као прогресивно и праведно демократско друштво, поготово не би смело да допусти да се људи деле национално и верски. Једине разлике које се у социјализму могу да допусте и треба да допусте су између поштених и непоштених. Зато су сви који у Србији живе од свог рада, поштено, поштујући друге људе и друге народе – у својој републици. Југославија је вишенационална заједница и она може да опстане само у условима потпуне равноправности свих нација које у њој живе. (...)
Откад постоје вишенационалне заједнице, њихова слаба тачка су односи који се између различитих нација успостављају. Као мач над њиховим главама, присутна је непрекидна претња да се једног дана покрене питање угрожености једне нације од других и тиме покрене талас сумњи, оптужби и нетрпељивости који по правилу расте и тешко се зауставља. То унутрашњи и спољни непријатељи таквих заједница знају и зато своју активност против вишенационалних друштава углавном организују на подстицању националних сукоба. У овом тренутку, ми у Југославији се понашамо као да нам то искуство

уопште није познато. И као да у сопственој и даљој и ближој прошлости, нисмо искусили сву трагичност националних сукоба, које једно друштво може да доживи, а да ипак опстане. Равноправни и сложени односи међу југословенским народима су неопходан услов за опстанак Југославије, за њен излазак из кризе, и поготово неопходан услов за њен економски и друштвени просперитет. Тиме се Југославија не издваја из социјалног амбијента савременог, а поготово развијеног света. Тај свет све више обележава национална трпеливост, национална сарадња, па чак и национална равноправност. Савремени економски и технолошки, али и политички и културни развој упућује разне народе једне на друге, чини их међусобно зависним и све више и међусобно равноправним. У цивилизацију ка којој се креће човечанство, могу закорачити пре свега равноправни и уједињени људи. Ако не можемо да будемо на челу пута у такву цивилизацију, не треба сигурно да будемо ни на његовом зачељу (Milošević 2001, 8-9).

Без обзира на овакву Милошевићеву реторику, "Антибирокуратска револуција" није добила подршку несрпских народа у Југославији, па је, због тога, остала ограничена на Србију и Црну Гору. То је навело Оливеру Милосављевић да закључи да су "збивања у Србији, масовни митинзи, националистичке пароле, захтеви за хапшења, позиви на оружје, националистичка кампања са свакодневном производњом нових српских непријатеља – у другим деловима Југославије производили (су) само страх и отпор, а то значи и националну хомогенизацију и окупљање око оних група (касније партија) у којима се препознавала способност за супротстављање српском национализму" (Milosavljević 2002, 104). Зато се поставља питање да ли је било могуће без "Антибирокуратске револуције" повећати ингеренције власти СР Србије у њеним аутономним покрајинама. Слободан Антонић подсећа да је, још крајем 1981. године, непосредно након албанске сепаратистичке побуне на Косову и Метохији, српско комунистичко руководство, на са Драгославом Дражом Марковићем челу, успело да од покрајина одузме надзор над "територијалном одбраном", државном безбедношћу и спољним пословима. Као Марковићев наследник, Иван Стамболић је, 1984. године, проширио надлежност Републике и на железницу, пошту и електропривреду, да би до 1987. године успео да добије сагласност осталих југословенских руководства за промену Устава СР Србије и повраћај дела републичког суверенитета над покрајинама. При томе, како Антонић наглашава, Марковић и Стамболић су све те промене "изборили у тешком бирократско-позиционом рату са покрајинским и савезним номенклатурама, а не преко додатног мобилисања националне јавности" (Antonić 2002, 91-92). И сам Стамболић сведочи о компликованим и исцрпљујућим политичким преговорима који су вођени током осамдесетих година, као и о њиховим резултатима:

...Упркос заиста тешкој ситуацији и ништа лакшој атмосфери, ипак се кретало, ипак се све померало напред. Миц по миц, али је ишло. Што је још важније, у изгледу су већ били крупнији резултати. Да само подсетим: косовско питање је отворено. Проблеми и њихови узроци познати. Правци решавања и циљеви утврђени заједнички. На тој основи, јачају снаге заједништва и спремност на делотворну сарадњу. Тако је дошло до кадровске обнове у косовском руководству. Долазе млађи, образованији, политички неоптерећени људи југословенске оријентације. Потискују протагонисте старе политике, а рехабилитују неке од критичара те старе политике. Напредак се очигледно и у изграђивању нове развојне политике. Оживљавају повезивања, интеграције и у Републици и ка Републици. Мења се режим савезног фонда. Предузећа из целе Југославије почињу све више да улажу на Косову у своје кооперантске погоне. Обновља се и сарадња унутар Републике, па се доноси и више заједничких закона. Коначно се договарамо и око толико спорне заставе албанске народности. И на политичком и на државном плану има и других, знатних померања набоље. Као што видите, не нудим вам никакве варљиве утиске него сасвим одређене чињенице које су ме учвршћивале у уверењу да се не морамо прво тући да бисмо се после мирили и договарали, да је, ма колико спор и тежак пут споразумевања, он, ипак, не само јефтинији, већ и бржи и ефикаснији. Разуме се, многа решења нису била оптимална, али, боже мој, крећемо се у добром смеру. И у Савезу комуниста померили смо се са места. У статутарном погледу Савез комуниста Србије постаје јединствена организација! Крупан корак. Убрзо долази и до договора са другим републикама и покрајинама о промени Устава СФРЈ и Устава СР Србије, како би се уклониле препреке за конституисање Србије као државне заједнице... (Stambolić 1995, 89-90)

С друге стране, Весна Пешић има знатно песимистичније виђење резултата Стамболићевих настојања да добије сагласност свих чланица федерације за промену уставног статуса покрајина унутар Србије. Она констатује да је добијање те сагласности ишло веома споро, па је блокада промене статуса Србије почела да се тумачи као дело антисрпске коалиције. У таквим околностима, како Пешићева истиче, "питање статуса Србије постало је прворазредно политичко питање – на којем се политички опстајало или пропадало" (Pešić 2002, 58-59).

Србија је најмање разумевања за своје проблеме налазила у Хрватској и Словенији. Владисављевић објашњава да су руководства те две републике сматрала да би промена уставног статуса покрајина у Србији поткопала равнотежу моћи у Федерацији и ослабила њихово противљење промени Устава СФРЈ (Vladisavljević 2008, 130). Заиста, тешко је поверовати да би Хрватска и Словенија добровољно пристале на релативно слабљење свог

положаја у Југославији. То је још теже ако се, заједно са Слободаном Самарцићем, подсетимо, да је "константа превентивног обуздавања српске доминације обележавала читаву партијску и државно-институционалну структуру Југославије", као и да је албанско национално питање третирано као територијално питање Косова и Метохије и било "у том контексту најјачи и најсигурнији политички адут". Од избијања албанске сепаратистичке побуне 1981. године, "југословенско решавање тога проблема упорно је опстајало на институционалном оквиру троделне Србије, како не би реметило уставни код федералног баланса", успостављеног управо на штету те републике. Услед тога, "није био замислив сценарио по коме би остале републике помогле Србији у решавању косовског питања", пошто је оно било "уставно индуковано као чинилац слабљења Србије у Федерацији" (Самарцић 2001, 168). Зато, сматрам сасвим прихватљивим следећи Самарцићев закључак:

...За такав дати оквир проблема било је свеједно да ли ће карактерна маска србијанског захтева за реформу система фактичке и правне неравнотеже носити лик Ивана Стамболића или Слободана Милошевића. Ниједном од њих се није могло изаћи у сусрет. Онај први, који је отворио питање уставног статуса Србије као пут за решавање косовског питања, био је исто тако политички изолован као и овај други, који више никог није хтео да пита... (Самарцић 2001, 168)

Зато не чуди што, после Осме седнице ЦК СК Србије, одржане у септембру 1987. године, хрватска јавност није видела "никакву битну политичку разлику између оних који остају у српском руководству и оних који одлазе" (D. Jović 2003, 405), као ни то што је Стамболић изван централне Србије перципиран као националиста (Stambolić 1995, 118; Pavić 2007, 25; Đukić 1992, 186; Đukić 2007, 44-45; Maliqi 2007, 78-79). Још мање чуди што су комунистичка руководства Словеније и Хрватске пристала на промену уставног положаја Косова и Војводине, тек када је она постигнута успешно спроведеном масовном политичком мобилизацијом у Србији и Црној Гори.

*

У другој фази "Антибирокуратске револуције", широм Србије и Црне Горе, општинске и градске организације ССРН и СК су постепено преузимале организацију митинга од грађанског покрета косовско-метохијских Срба и његових локалних савезника. Тако су митинзи све више постајали израз формалне политичке мобилизације. У Војводини и Црној Гори било је то резултат притиска неформалне политичке мобилизације, што је довело до сукоба унутар званичних политичких институција и ор-

ганизација. С друге стране, у централној Србији, републичка власт је организовала масовна окупљања да би спречила ширење неформалне политичке мобилизације. Без обзира на узрок, преливање формалне политичке мобилизације ван оквира државних и партијских органа омогућило је да демонополизација политичког живота постане иманентна институционалној структури политичког поретка. У првој фази "Антибирокуратске револуције", та два елемента акционе основе политичке мобилизације српских комуниста била су јасно раздвојена.

Постепена демонополизација политичког живота је довела до промена и у легитимацијској основи политичке мобилизације српских комуниста. Иако је у њој и даље доминирао елемент идеолошког континуитета, непрекидно је јачао и елемент национализма. Наиме, Милошевић је наставио да, у својим говорима, заступа вредности југословенског самоуправног социјализма, али је, поред сталног позивања на солидарност с косовско-метохијским Србима, и све чешће евоцирао српску херојску прошлост. Ширењем политичке мобилизације изван официјелних државних и партијских органа, у њу су укључени и грађани који нису били чланови и симпатизери СК. То је створило потребу да се Милошевић промовише и као национални лидер, а не само као први човек СК Србије. Услед тога је, на самом крају "Антибирокуратске револуције", национализам превладао над елементом идеолошког континуитета у легитимацијској основи политичке мобилизације српских комуниста. То је постало очигледно на Видовдан 1989. године, на свечаном обележавању шестстоте годишњице Косовске битке на Газиместану, масовном скупу који се претворио у тријумфалну прославу поновног успостављања државног јединства Србије. Том приликом, евоцирајући успомену на јунаке косовског мита, Милошевић је истакао сопствене заслуге за постизање политичких циљева око којих је током "Антибирокуратске револуције" успостављен национални консензус. Консолидујући своју власт као неприкосновени национални лидер, Милошевић је постао спреман за појаву партијски организоване опозиције, као и за преговоре са политичким вођама других југословенских народа о судбини заједничке државе.

Литература:

- Andelković, Zoran. 2009. "Ispovest". U *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*, прир. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 85-91. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.

- Bulatović, Momir. 2009. "Ispovest". U *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*, prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 93-104. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Vladislavljević, Nebojša. 2002. Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985–1988. *Europe-Asia Studies* 54 (5): 771-790.
- Vladislavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ђукић, Славољуб. 1992. *Како се догодио вођа. Борбе за власт у Србију после Јосипа Броза*. Београд: Филип Вишњић.
- Ђукић, Славољуб. 2007. "Како се догодио вођа. Fragmenti o jednom lažnom prijateljstvu i počecima nacionalne tragedije". U *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka "narodnog pokreta"*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, 39-47. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Jović, Borisav. 2009. "Ispovest". U *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*, prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 121-133. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Jović, Dejan. 2003. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej – Samizdat B92.
- Jović, Dejan. 2008. "Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije". U *Slobodan Milošević: put ka vlasti*, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović, 33-68. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Beograd – Centar za proučavanje evropskog susedstva Univerziteta Stirling.
- Koprivica, Veseljko. 2009. "Tri titogradska mitinga" U *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*, prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 53-70. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Lekić, Bojana, Zoran Pavić i Slaviša Lekić (prir.) 2009. *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Lekić, Slaviša i Zoran Pavić (prir.) 2007. *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka "narodnog pokreta"*. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Maliqi, Shkelzen. 2007. "Osam svetlosnih godina daleko". U *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka "narodnog pokreta"*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, 77-79. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Milosavljević, Olivera. 2002. "Jugoslavija kao zabluda". U *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*, prir. Nebojša Popov, 87-116. Beograd: Samizdat B92.
- Милошевић, Слободан. 1989. *Године расплета*. Београд: БИГЗ.
- Milošević, Slobodan. 2001. *Od Gazimestana do Ševeningena*. Beograd: Harprom.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – "Filip Višnjić".

- Nedeljković, Saša (ur.) 2007. *Antropologija savremenosti*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Николић, Коста. 2006. "Нико не сме да вас бије". *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24-25. април 1987. Историја и мит*. Београд: Институт за савремену историју.
- Pavić, Zoran. 2007. "Olako shvaćena silina. Šta je Osmoj sednici prethodilo, a šta je pohodilo". U *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka "narodnog pokreta"*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, 11-27. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Pavić, Zoran. 2009. "Dvadeset godina od Gazimestana". U *"Antibirokratska revolucija" (1987–1989)*, prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 17-34. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Pavlović, Momčilo, Dejan Jović i Vladimir Petrović (ur.) 2008. *Slobodan Milošević: put ka vlasti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Beograd – Centar za proučavanje evropskog susedstva Univerziteta Stirling.
- Pešić, Vesna. 2002. "Rat za nacionalne države". U *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*, prir. Nebojša Popov, 29-86. Beograd: Samizdat B92.
- Popov, Nebojša. 2002. "Univerzitet u ideološkom omotaču". U *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*, prir. Nebojša Popov, 375-400. Beograd: Samizdat B92.
- Popov, Nebojša (prir.) 2002. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*. Beograd: Samizdat B92.
- Рибих, Владимир. 2005. *Подељена нација. Српски национализам и политички сукоби у Србији 1990–2000*. Београд: Српски генеалошки центар.
- Ribić, Vladimir. 2007. "Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka". U *Antropologija savremenosti*, ur. Saša Nedeljković, 150-171. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Рибих, Владимир. 2008а. Неформална политичка мобилизација и нестрпљиви национализам на Косову и Метохији. *Етноантрополошки проблеми* 3 (1) (н.с): 229-242.
- Рибих, Владимир. 2008б. Национализам хрватских комуниста у време "Маспока". *Antropologija* 6: 54-74.
- Рибих, Владимир. 2009. Уставне промене и државно јединство у реторици "Антибирокуратске револуције" у Србији. *Етноантрополошки проблеми* 4 (1) (н.с): 185-212.
- Рибих, Владимир. 2010. Политичка мобилизација српских комуниста у првој фази "Антибирокуратске револуције". *Етноантрополошки проблеми* 5 (3) (н.с): 201-226.

- Самарџић, Слободан. 2001. *Аргументи за Србију. Политичке и уставне расправе*. Београд: Центар за унапређивање правних студија.
- Serenčič, Žužana. 2009. "Jogurt revolucija". U "Antibirokratska revolucija" (1987–1989), prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 35-52. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.
- Stambolić, Ivan. 1995. *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92.
- Стругар, Владо. 1990. *Велика буна Црне Горе 1988–1989*. Београд: Издавачка кућа КЊИЖЕВНЕ НОВИНЕ – НИП УНИВЕРЗИТЕТСКА РИЈЕЧ.
- Hudelist, Darko. 1989. *Kosovo. Bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- Šolević, Miroslav. 2009. "Ispovest". U "Antibirokratska revolucija" (1987–1989), prir. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić, 167-178. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik.

Primljeno: 14.01.2011.

Prihvaćeno: 21.02.2011.

Vladimir Ribić

**BECOMING OF THE NATIONAL HERO. POLITICAL
MOBILIZATION OF SERBIAN COMMUNISTS DURING THE
SECOND PHASE OF "THE ANTI-BUREAURATIC" REVOLUTION**

Here I will analyze concrete actions and legitimations, as well as the elements of action and legitimation base of political mobilization of Serbian communists which was carried out in the second phase of "Anti-bureaucratic revolution", which started after the 8th Session of the Central Committee of the Communist League of Serbia, in September 1987, and ended with a triumphant rally in Gazimestan, celebrating 600th anniversary of the battle of Kosovo, on 28 June 1989. Thanks to the successful restoration of Serbian state unity, Slobodan Milosevic consolidated his governance as an indisputable national leader.

Key words: political mobilization, Serbian communists, "Anti-bureaucratic Revolution"